

Dr. sc. Ana Oluić¹

OCJENA SUSTAVA INTERNIH KONTROLA – REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

EVALUATION OF INTERNAL CONTROL SYSTEMS – RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

SAŽETAK: U radu su prikazane osnovne značajke sustava internih kontrola i njegove temeljne komponente. Uz sintezu ključnih nalaza te konceptualizaciju i sistematizaciju ključnih komponenti sustava internih kontrola, analizirane su promatrane varijable te je njihov međuođnos ispitan empirijskim istraživanjem. Ocjena učinkovitosti sustava internih kontrola temeljena je na COSO okviru, općeprihvaćenom modelu u znanstvenoj i stručnoj literaturi za oblikovanje i procjenjivanje internih kontrola. Na temelju rezultata provedenog empirijskog istraživanja može se zaključiti da je sustav internih kontrola u promatranim poduzećima na zadovoljavajućoj razini, premda su uočena i područja u kojima su potrebna poboljšanja. Analiza korelacije potvrđuje stvarno značajnu i visoku korelaciju između komponenti sustava internih kontrola i potvrđuje, kao što stoji u COSO modelu, da je sustav internih kontrola potrebno promatrati kao cjelinu koja se sastoji od međusobno povezanih komponenti.

KLJUČNE RIJEČI: sustav internih kontrola, COSO model

ABSTRACT: The basic features of the internal control system and its basic components are described in this paper. Along with the synthesis of the key findings, conceptualization and systematization of key components of internal control, observed variables are analysed, and their interrelationship is empirically validated. The assessment of the effectiveness of internal control is based on the COSO model, a widely accepted model in scientific and professional literature for the design and evaluation of internal controls. Based on empirical research it can be concluded that the internal control system in the selected companies is at a satisfactory level, although there are areas where improvements are needed. Correlation analysis confirms the really significant and high correlation between the components of the internal control system and confirmed, as required by the COSO model, that the internal control system should be viewed as a whole which consists of interconnected components.

KEY WORDS: internal control system, COSO model

¹ Dr. sc. Ana Oluić, viši asistent, Ekonomski fakultet - Zagreb, Trg J. F. Kennedyja 6, 10 000 Zagreb

1. UVOD

Osobe zainteresirane za poslovanje poduzeća zahtijevaju pouzdane informacije o financijskom položaju i uspješnosti poslovanja poduzeća. Kako bi pružila kvalitetne informacije zainteresiranim korisnicima, ali i osigurala ostvarenje zacrtanih ciljeva, poduzeća posebnu pozornost trebaju posvetiti oblikovanju efikasnog sustava internih kontrola. Koliki je značaj internih kontrola pokazuju i brojni „poslovni skandali s početka dvadesetprvog stoljeća koji su ukazali na slabosti internih kontrola kao jednog od izvora financijskih neuspjeha u ekonomiji tržišta kapitala“ (Soltani, 2009, p. 302). U literaturi se nailazi na brojne definicije interne kontrole. Široko prihvaćena definicija dana je u izvještaju *Interna kontrola – integrirani okvir* (engl. Internal Control – Integrated Framework; the COSO Framework), kojega je 1992. godine objavio Odbor sponzorskih organizacija povjerenstva Treadway komisije. U COSO okviru interna kontrola je definirana kao „proces kojeg oblikuje uprava, menadžment i ostali djelatnici kako bi se osiguralo razumno uvjerenje o ostvarenju ciljeva u sljedećim područjima: učinkovito i uspješno poslovanje, pouzdano financijsko izvještavanje, usklađenost sa zakonima i propisima.“ (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 1992, p. 3). Osim definicije internih kontrola (koja odgovara potrebama svih poduzeća) COSO okvir pruža „standard na temelju kojeg sva poduzeća mogu procijeniti svoje interne kontrole i odrediti način njihova poboljšanja“. (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 1992, p. 3).

Za uspostavu i održavanje učinkovitog sustava internih kontrola odgovoran je menadžment. Međutim, interna kontrola je „u određenoj mjeri, odgovornost svih zaposlenih u organizaciji“ (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 1992, p. 7). Tako je primjerice „uloga računovođa važna pri dizajniranju internih kontrolnih postupaka koji osiguravaju poštivanje propisa i ostvarivanje ciljeva poduzeća“ (Rama & Jones, 2006, p. 104). Zbog svojih ovlasti i položaja u organizaciji interni revizori imaju izrazito važnu ulogu u procjeni učinkovitosti internih kontrola. Revizija koju provode „treba pomoći organizaciji u održavanju djelotvorne kontrole kroz procjenu učinkovitosti i djelotvornosti te kroz promicanje stalnog unaprjeđivanja“ (Institut internih revizora, 2009, p. 30). Ostvarenju ciljeva poduzeća pridonosi i eksterni revizor budući da je „odgovoran da primjereno priopći, onima koji su zaduženi za upravljanje i menadžmentu, nedostatke u internim kontrolama koje je otkrio u reviziji financijskih izvještaja“ (Hrvatska revizorska komora, 2009, p. 239). Osim toga, revizija se provodi s ciljem utvrđivanja realnosti i objektivnosti financijskih izvještaja. Upravo se pouzdanost financijskog izvještavanja i usklađenost sa zakonima i propisima uvrštavaju u temeljne ciljeve interne kontrole o čijem ostvarenju poduzeće treba osigurati odgovarajuće razumno uvjerenje.

Međunarodni revizijski standardi (MRevS 315) zahtijevaju od revizora da prilikom ocjene subjektivih kontrola razmatraju okruženje kontrola, subjektiv postupak procjene rizika, informacijski sustav, kontrolne aktivnosti te monitoring kontrola (Hrvatska revizorska komora, 2009, p. 284). Dakle, riječ je osnovnim komponentama od kojih se sastoji COSO okvir. Institut internih revizora (IIA) smatra da je izvještaj *Interna kontrola – integrirani okvir* najučinkovitija smjernica za internu kontrolu, koja je danas dostupna (Institut internih revizora, 2007, p. 241). I Odbor za nadzor računovodstva javnih poduzeća (engl. Public Company Accounting Oversight Board) ga izdvaja kao primjer okvira koji bi menadžerima mogao biti koristan u ocjeni internih kontrola (Rama & Jones, 2006, p. 104).

2. SUSTAV INTERNIH KONTROLA

Prema COSO modelu sustav internih kontrola se sastoji od pet ravnopravnih, međusobno povezanih komponenti: kontrolno okruženje, procjena rizika, kontrolne aktivnosti, informiranje i komuniciranje, nadzor. Sukladno COSO okviru polazna osnovica za provođenje kontrolnih aktivnosti u poduzeću je kontrolno okruženje odnosno uvjeti u kojima se kontrola provodi. Ova komponenta osigurava uvjete za učinkovito djelovanje internih kontrola i posebno je značajna jer su na njoj utemeljene sve ostale komponente interne kontrole. U COSO okviru se navodi da mnogi faktori utječu na uvjete u kojima se provodi kontrola, neki od njih su poštenje, etičke vrijednosti i stručnost menadžmenta i svih ostalih zaposlenika, organizacijska struktura, filozofija i stil upravljanja menadžmenta, načini na koje menadžment dodjeljuje ovlasti i odgovornosti, kompetencije osoba uključenih u financijsko izvještavanje, upravljanje ljudskim resursima itd. U formiranju kontrolnog okruženja posebno je bitan integritet i etičke vrijednosti vrhovnog menadžmenta. „Ton na vrhu“ koji potiče etičke odluke, iznimno je važan za pouzdano financijsko izvještavanje (D'Aquila, 1998, p. 472). Nalazi empirijskih istraživanja o značajnosti komponente kontrolno okruženje poduprti su istraživanjem u kojem je utvrđeno da su u poduzeću s najlošije ocijenjenom komponentom kontrolno okruženje također najlošije ocijenjene i ostale komponente sustava internih kontrola. Dakle, ukoliko komponenta kontrolno okruženje nije zadovoljavajuće kvalitete vjerojatno će i drugi aspekti sustava internih kontrola biti neučinkoviti. (Noorvee, 2006, p. 71).

Nakon što je poduzeće definiralo ciljeve i uspostavilo odgovarajuće kontrolno okruženje treba prepoznati i analizirati relevantne vanjske i unutarnje rizike kojima je izloženo te poduzeti odgovarajuće mjere kako bi učinkovito upravljalo rizicima. Upravljanje rizicima je „postupak identifikacije, ocjene, upravljanja i nadzora nad mogućim događajima ili situacijama u svrhu primjerena osiguranja postizanja ciljeva poduzeća“ (Institut internih revizora, 2007, p. 53). Menadžment je odgovoran za upravljanje rizicima u poduzeću i on treba osigurati funkcioniranje odgovarajućih procesa kako bi se postigli ciljevi internih kontrola, a time i ciljevi poduzeća. Prema COSO okviru, upravljanje rizicima na razini poduzeća je “proces izvršavan od strane odbora direktora poduzeća, menadžmenta i drugih zaposlenika, primijenjen u postavljanju strategije i kroz poduzeće, dizajniran kako bi identificirao potencijalne događaje koji mogu utjecati na poduzeće i kako bi upravljao rizicima koji trebaju ostati na prihvatljivoj razini, te kako bi se pružilo razumno uvjerenje u pogledu postizanja ciljeva poduzeća” (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2004, p. 2). Rizici kojima je poduzeće izloženo veći su kada poduzeće posluje u uvjetima čestih promjena zakonskih propisa, kod česte fluktuacije zaposlenih, prilikom implementacije novih i promjenama na postojećem informacijskom sustavu, pri uvođenju novih tehnologija, proizvodnih linija, restrukturiranju poduzeća i sl. Sukladno relevantnim istraživanjima nedostaci u funkcioniranju internih kontrola češći su u poduzećima koja su manja, manje profitabilna, imaju složenije poslovanje, koja ubrzano rastu ili su u procesu restrukturiranja (Doyle et. al., 2007, p. 220; Jahmani, 2012, p. 2), imaju veći računovodstveni rizik, više ostavki revizora, te na raspolaganju imaju manje resursa za internu kontrolu (Ashbaugh-Skaife, 2007, p. 166). Zadatak menadžmenta je procijeniti rizike pri oblikovanju odgovarajućeg sustava internih kontrola kako bi se mogućnost pogrešaka i prijevera svela na najmanju moguću mjeru.

Nakon što je provedena procjena rizika, potrebno je poduzeti odgovarajuće aktivnosti na različitim organizacijskim i funkcionalnim razinama. To zahtijeva odabir odgovarajućih kontrolnih aktivnosti, koje trebaju biti pravovremene, razumljive menadžmentu i svim zaposlenicima, te trebaju biti razvijene s obzirom na njihov trošak i potencijalnu učinkovitost u ublažavanju rizika nastanka nepoželjnih događaja. Ne postoji jedinstveni popis kontrolnih postupaka koji mogu primijeniti sva poduzeća. Koji kontrolni postupci će biti usvojeni ovisi o potrebama samog poduzeća i o opravdanosti njihova uvođenja. Uobičajena podjela internih kontrola je na računovodstvene i administrativne ili neračunovodstvene kontrole, pri čemu su računovodstvene kontrole usmjerene na računovodstveni informacijski sustav, a administrativne kontrole na cjelokupno poslovanje. Prema izvještavanju menadžera o značajnim nedostacima u internim kontrolama, slabe interne kontrole su obično povezane s nedostatnim angažiranjem resursa za računovodstvene kontrole (Ge & McVay, 2005, p. 137).

Kako bi se uspostavio efikasan sustav internih kontrola, u poduzeću je također potrebno osmisliti postupke za evidentiranje i obradu poslovnih događaja te razmjenu korisnih informacija sa zainteresiranim korisnicima. Sukladno COSO okviru informacije su potrebne za učinkovito i uspješno poslovanje, pripremanje pouzdanih financijskih izvještaja te za postizanje usklađenosti sa zakonima i propisima. U tom kontekstu potrebno je prikupiti sve relevantne informacije koje se koriste na svim razinama u poduzeću i pravodobno ih distribuirati u obliku koji podržava ciljeve financijskog izvještavanja i omogućuje zaposlenicima obavljanje njihovih odgovornosti, ne samo vezane uz ciljeve financijskog izvještavanja, već i uz interne kontrole.

S ciljem stjecanja razumnog uvjerenja o ostvarivanju postavljenih ciljeva poduzeća, i kako bi se osiguralo da je sustav u stanju odgovoriti na promjene internih i eksternih čimbenika koji utječu na ostvarenje tih ciljeva, potrebno je provoditi nadzor nad funkcioniranjem sustava internih kontrola. Menadžment i druge za to zadužene osobe, kontinuirano ili putem odvojenih procjena trebaju nadzirati djeluju li interne kontrole onako kako je to namjeravano. Opseg i učestalost nadzora ovisit će o efikasnosti postojećeg sustava internih kontrola i ocjeni rizika koji proizlazi iz promijenjenih okolnosti poslovanja. Nadzor mogu provoditi osobe unutar poduzeća, tj. menadžment i zaposlenici, ali može biti uključen i netko izvan poduzeća. Ukoliko poduzeće ima organiziranu službu interne revizije onda nadzor nad funkcioniranjem interne kontrole provodi interna revizija. Nadzor je često dugotrajan proces koji uključuje značajna ispitivanja od strane menadžmenta i/ili interne revizije. No, iako je nadzor bitna komponenta sustava, mnoga poduzeća još uvijek u potpunosti ne razumiju njegovu značajnost (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2009, p. 1).

Iako se komponente sustava internih kontrola mogu primijeniti za sva poduzeća, mala i srednja poduzeća će ih zasigurno primijeniti drukčije nego velika. Velika poduzeća će, za razliku od malih, imati pisani kodeks ponašanja jer je u njima zbog njihove veličine teško razviti takvu kulturu u kojoj se etičko ponašanje može naglašavati usmenim putem. Kod malih poduzeća će u manje formalnom obliku biti i procjena rizika, komponenta kontrole te komponenta informiranja i priopćavanja. Veličina poduzeća i kompleksnost poslovanja su pozitivno povezani s mjerom u kojoj su formalizirani kontrolni postupci u poduzeću (Haskin, 1987, p. 552). Kod malih poduzeća čest je slučaj da nema neke značajne podjele dužnosti, te jedna osoba obavlja funkciju odobrenja, izrade dokumenta, evidentiranja poslovnih transakcija, izrade izvještaja te skrbništva nad pozicijama imovine. Malo

poduzeće zahvaljujući jednostavnijoj hijerarhijskoj strukturi i većoj preglednosti koju ima uprava može imati učinkovite kanale priopćavanja, te kao posljedica većeg uključivanja menadžmenta u svakodnevno poslovanje može imati učinkovitu komponentu nadzora (Messier, 2000, p. 199). Kod velikih, složenih organizacija uobičajeno se organizira interna revizija kojoj je zadatak nadziranje i ocjena sustava internih kontrola. Međutim, neovisno o veličini poduzeća i mjeri u kojoj će biti implementirana pojedina komponenta sustava interne kontrole, zadatak interne kontrole uvijek je isti, a to je osigurati ostvarenje ciljeva poduzeća i zaštititi poduzeće od svih potencijalnih problema u poslovanju. To je moguće postići isključivo ako su interne kontrole ugrađene u sve poslovne procese, ako ispravno funkcioniraju i ako se provodi primjerena provjera njihove učinkovitosti.

Prema COSO-ovom izvještaju *Interna kontrola – Integrirani okvir* organizacije su tijekom proteklog desetljeća uložile velika sredstva za poboljšanje kvalitete sustava internih kontrola (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2009, p. 1). U izvještaju se navodi da su razlozi tih investicija brojni, a osobito se ističu dva razloga. Prema prvom razlogu dobra kontrola pomaže poduzećima u ostvarivanju operativnih, financijskih i ciljeva usklađenosti, dok je drugi razlog taj što su mnoga poduzeća dužna izvještavati o kvaliteti interne kontrole nad financijskim izvještavanjem.

3. OCJENA KOMPONENTI SUSTAVA INTERNIH KONTROLA

Empirijsko istraživanje provedeno je u razdoblju od 27. svibnja do 14. srpnja 2012. godine. Za prikupljanje potrebnih podataka korištena je metoda anketiranja. S obzirom da je problematika internih kontrola u značajnoj mjeri određena kompleksnošću poslovanja i veličinom poduzeća, istraživanje je provedeno na uzorku u kojem je prva odrednica, tj. varijabla prema kojoj je uzorak oblikovan, veličina poduzeća, a druga odrednica je primarna djelatnost poduzeća. Uzorak su obuhvaćala poduzeća koja prema odredbama Zakona o računovodstvu spadaju u kategoriju srednjih i velikih poduzetnika te čija djelatnost prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti spada u područje: C – prerađivačka industrija, F – građevinarstvo, G – trgovina. Anketni upitnici su poslani voditeljima računovodstva. U razdoblju istraživanja prikupljeno je 287 upitnika. Međutim nakon eliminacije nepotpunih upitnika ili upitnika koji nisu zadovoljavali postavljene kriterije konačan broj obrađenih upitnika je 142. Stopa povrata anketnog upitnika iznosi 12,68%.

Kako bi se ocijenila učinkovitost internih kontrola anketni upitnik je sastavljen na temelju COSO okvira, te je provedena kvalitativna i kvantitativna analiza. Na temelju kvalitativne analize iznesene su prednosti i nedostaci internih kontrola u istraženim poduzećima u odnosu na promatrani COSO okvir, dok je u kvantitativnoj analizi prikazana procjena učinkovitosti sustava internih kontrola u promatranim poduzećima. Ukupna procjena učinkovitosti internih kontrola oblikovana je kao neponderirani prosjek komponenti od kojih se sastoji sustav internih kontrola s posebnim naglaskom na elemente kontrole i mjere vezane uz sprječavanje prijevargnog financijskog izvještavanja. Komponente su oblikovane kao neponderirani prosjek tvrdnji s kojima su ispitanici na skali od 1 do 5 trebali iznijeti svoje slaganje od „uopće se ne slažem“ do „potpuno se slažem“.

Prilikom ocjene internih kontrola potrebno je voditi računa o brojnim unutarnjim i vanjskim čimbenicima zbog kojih svako pojedino poduzeće treba razviti jedinstveni set

kontrolnih mehanizama. Ne postoji metodologija ili okvir koji bi u cijelosti mogao razmotriti sva pitanja (čimbenike i tvrdnje) vezane uz ocjenu internih kontrola. Područja obrađena u ovom radu su samo primjeri koje je potrebno razmotriti i oni predstavljaju metodologiju koja može pomoći u ocjeni efikasnosti internih kontrola. Ukoliko neki od navedenih čimbenika ne postoji unutar neke komponente ne znači nužno da poduzeće nema efikasan sustav internih kontrola, ali svakako znači potencijalni nedostatak internih kontrola i predstavlja područje na koje bi se trebala usmjeriti pažnja, pogotovo ukoliko je riječ o većem broju čimbenika (Ernst & Young, 2003).

Za provjeru pouzdanosti mjernih instrumenata korišten je statistički pokazatelj pouzdanosti Cronbachov alfa-koeficijent, koji pokazuje koliko dobro odabrane tvrdnje opisuju promatrane varijablu. Cronbachov alfa-koeficijent za varijablu sustav internih kontrola iznosi 0,967 te ukazuje na odgovarajuću razinu pouzdanosti.

Prema rezultatima deskriptivne statistike, 71% odgovora je pristiglo od ispitanika zaposlenih u srednje velikim poduzećima, te 29% odgovora od ispitanika iz velikih poduzeća. Rezultati su prikazani u tablici 1.

Tablica 1. Prikaz uzorka prema veličini i djelatnosti poduzeća

Veličina poduzeća	N	%	Djelatnost	N	%
srednje veliko	101	71,1	prerađivačka industrija	68	47,9
veliko	41	28,9	građevinarstvo	14	9,9
			trgovina	60	42,3
Ukupno	142	100,0	Ukupno	142	100,0

Značajan čimbenik kvalitete dobivenih računovodstvenih informacija je svakako radno iskustvo ispitanika. Na temelju odgovora na pitanje koliko dugo obavljaju računovodstvene zadatke može se zaključiti da velik broj ispitanika ima dugo radno iskustvo u obavljanju računovodstvenih zadataka. Računovodstvene zadatke manje od godine dana obavlja 3% ispitanika, od 1 do 5 godina 11% ispitanika, od 6 do 10 godina 16% ispitanika, dok 70% ispitanika računovodstvene poslove obavlja preko 10 godina. S obzirom na dugogodišnje radno iskustvo pretpostavlja se da bi ispitanici trebali dobro poznavati funkcioniranje računovodstvenog informacijskog sustava te sustava internih kontrola u poduzećima u kojima su zaposleni.

Vezano uz funkcioniranje internih kontrola ispitanici su pored odgovaranja na pitanja zatvorenog tipa, ocijenili na skali od 1 do 5 u kojoj mjeri se slažu s pojedinim tvrdnjama o internoj kontroli u njihovom poduzeću. Pritom je 1 = uopće se ne slažem, 5 = potpuno se slažem. Tvrdnje su postavljene za svaku pojedinu komponentu sustava internih kontrola. U daljnjem tekstu su prikazani najznačajniji rezultati.

Tablica 2. Prikaz komponente kontrolno okruženje

Tvrdnje	Srednja poduzeća		Velika poduzeća		Ukupno	
	N	Prosjek	N	Prosjek	N	Prosjek
Uprava je razvila jasan stav o etičkim vrijednostima.	101	3,931	41	4,2195	142	4,0141
Filozofija i stil upravljanja uprave naglašava pouzdano financijsko izvještavanje.	101	4,366	41	4,4146	142	4,3803
Uprava podržava objektivan proces izbora računovodstvenih načela i računovodstvenih procjena.	99	4,394	41	4,4878	140	4,4214
Uprava je izabrala i jasno formulirala ciljeve financijskog izvještavanja uključujući i one koji su vezani za internu kontrolu.	101	4,069	41	4,1951	142	4,1056
Uprava je osigurala da svi zaposlenici uključeni u financijsko izvještavanje razumiju svoje odgovornosti.	101	3,941	41	4,1707	142	4,007
Uprava je uspostavila praksu upravljanja ljudskim resursima koja pokazuje njihovu predanost poštenju, etičnom ponašanju i kompetenciji.	101	3,743	41	4,0732	142	3,838
Uprava omogućuje djelatnicima kontinuiranu edukaciju potrebnu za obavljanje zadataka.	101	3,980	41	4,1463	142	4,0282
Kontrolno okruženje	99	4,056	41	4,243	140	4,111

Prosječna ocjena komponente *kontrolno okruženje* za srednja i velika poduzeća je 4,11 (prikazano u tablici 2.). Može se zaključiti da je ocjena ove komponente na razini svih srednjih i velikih poduzeća zadovoljavajuća, budući da se zaposlenici uglavnom slažu s postavljenim tvrdnjama. Međutim, prosječna ocjena za svaku pojedinu tvrdnju je lošija kod srednjih nego kod velikih poduzeća. To pokazuje da je, prema percepciji ispitanika, u velikim poduzećima uspostavljeno jače kontrolno okruženje. Ispitanici i iz srednjih i iz velikih poduzeća su izrazili najmanju razinu slaganja s tvrdnjom da je u njihovom poduzeću uprava uspostavila praksu upravljanja ljudskim resursima koja pokazuje njihovu predanost poštenju, etičnom ponašanju i kompetenciji. Računovođe zaposlene u velikim poduzećima su se gotovo u potpunosti složile s tvrdnjom da uprava podržava objektivan proces izbora računovodstvenih načela i računovodstvenih procjena u njihovim poduzećima. Također se u velikoj mjeri slažu i s tvrdnjom da filozofija i stil upravljanja uprave naglašava pouzdano financijsko izvještavanje. Te dvije tvrdnje su ujedno i tvrdnje s kojima se u najvećoj mjeri slažu i ispitanici u srednjim poduzećima.

Budući da je kontrolno okruženje komponenta na kojoj se baziraju sve ostale komponente, neophodno je da je dobro postavljena. U tom smislu značajnu ulogu ima etički kodeks koji je jedan od najvažnijih komunikacijskih alata i mjera za sprječavanje prijevara. Putem njega se zaposlenici obavještavaju kakvo je ponašanje prihvatljivo, a kakvo se neće dozvoliti jer će biti primjereno sankcionirano. Tako se osim određenog standarda ponašanja, u kodeksu definiraju i sankcije u slučaju neetičkog i nezakonitog ponašanja, odnosno ponašanja u suprotnosti s pravilima poduzeća. Putem jasnog etičkog kodeksa razvija se svijest o predanosti integritetu i jasno se može vidjeti kakav je ton na vrhu i stav menadžmenta o važnosti kontrola u poduzeću. Prema rezultatima istraživanja 64% poduzeća ima usvojen ili vlastiti etički kodeks ili kodeks Hrvatske gospodarske komore. U poduzećima koja su navela da imaju usvojen etički kodeks, njih 94% obvezuje svoje zaposlenike na postupanje u skladu s etičkim kodeksom i sankcije su definirane kod 77% poduzeća. Međutim, kod 18% poduzeća koja imaju definirane sankcije te iste sankcije se ne primjenjuju u praksi. Kodeks se periodički ocjenjuje kod 37,5% poduzeća, dok 62,5% poduzeća ne provjerava razumiju li svi zaposlenici kodeks i imaju li možda kakva saznanja

Tablica 3. Prikaz komponente procjena rizika

Tvrdnje	Srednja poduzeća		Velika poduzeća		Ukupno	
	N	Prosjek	N	Prosjek	N	Prosjek
Financijski izvještaji su u skladu sa zahtjevima računovodstvenih standarda.	101	4,7525	41	4,7317	142	4,7465
Informacije prezentirane u financijskim izvještajima su klasificirane na razuman način, nisu ni previše detaljne ni previše sintetizirane.	101	4,6337	41	4,6829	142	4,6479
Postupak identifikacije rizika razmatra i interne i eksterne čimbenike i njihov utjecaj na ostvarenje ciljeva financijskog izvještavanja.	101	4,099	41	4,1463	142	4,1127
Procjena rizika prijevare je sastavni dio identifikacije i analize rizika.	101	3,9307	41	4,0000	142	3,9507
Pri procjeni rizika prijevare razmatraju se motivi, stavovi kao i prilike za počinjenje prijevare.	101	3,9307	40	3,9000	141	3,9220
Pri procjeni rizika uzimaju se u obzir faktori koji utječu na vjerojatnost da je netko počinio prijevaru i utjecaj prijevare na financijsko izvještavanje.	100	3,8800	41	3,878	141	3,8794
Pri procjeni rizika razmatraju se mogućnosti prijevare u visokorizičnim područjima računovodstva (npr. priznavanje prihoda, važne procjene).	101	4,0495	41	4,1707	142	4,0845
Procjena rizika	100	4,186	40	4,204	140	4,191

da netko ne poštuje kodeks. Na skali 1 – 5 (1 = uopće se ne slažem, 5 = u potpunosti se slažem) ispitanici su tvrdnju „Apsolutno sam zadovoljan provođenjem etičkog kodeksa“ ocijenili s prosječnom ocjenom 3,5. 45% ispitanika je uglavnom zadovoljno provođenjem etičkog kodeksa u njihovom poduzeću, dok je apsolutno zadovoljno svega 12% ispitanika. Da je u njihovom poduzeću menadžment dobar primjer etičkog ponašanja u potpunosti se slaže 26% ispitanika. Ispitanici se u znatno manjoj mjeri apsolutno zadovoljni s etičnošću zaposlenika, njih čak 91% smatra da u njihovom poduzeću svaki zaposlenik ne postupa u potpunosti u skladu s etičkim kodeksom (tablica 6.9.). U prosjeku ispitanici se uglavnom slažu da etički kodeks izravno utječe na njihove poslovne odluke (25% ispitanika navodi da etički kodeks izravno utječe na njihove poslovne odluke). Više od polovice ispitanika se uglavnom ili u potpunosti slaže da se posljedice nepoštivanja etičkog kodeksa odražavaju na kvalitetu financijskog izvještavanja.

Prosječna ocjena komponente *procjena rizika* za sve ispitanike iznosi 4,19 (prikazano u tablici 3.) što znači da se zaposlenici uglavnom slažu s tvrdnjama o procjeni rizika koje bi trebale postojati u poduzećima. Najveća prednost kod ove komponente je tvrdnja da se gotovo svi ispitanici (njih 112) u potpunosti slažu da su u njihovim poduzećima financijski izvještaji sastavljeni u skladu sa zahtjevima računovodstvenih standarda. Međutim, i kod srednjih i kod velikih poduzeća najmanje su zastupljene tvrdnje koje se odnose na procjenu rizika prijave, koja se treba promatrati kao sastavni dio procjene rizika na razini poduzeća. Ispitanici se najmanje slažu s tvrdnjom da se u njihovim poduzećima pri procjeni rizika uzimaju u obzir faktori koji utječu na vjerojatnost da je netko počinio prijevare i

Tablica 4. Prikaz komponente kontrolne aktivnosti

Tvrdnje	Srednja poduzeća		Velika poduzeća		Ukupno	
	N	Prosjek	N	Prosjek	N	Prosjek
Izbor kontrolnih aktivnosti obuhvaća relevantne rizike informacijskih tehnologija.	99	4,1010	41	4,1707	140	4,1214
Osigurano je da ista osoba ne obavlja dvije ili više sljedećih dužnosti: predlaganje, odobrenje, provedbu i evidentiranje poslovnog događaja.	99	3,9495	41	4,2927	140	4,0500
Menadžment razmatra trošak uvođenja neke kontrole i koristi koje bi mogao imati od njenog uvođenja.	99	4,0000	41	3,9024	140	3,9714
Kontrolne aktivnosti provode se ažurno.	99	4,0404	41	4,0244	140	4,0357
Kontrolne aktivnosti provode se savjesno i konzistentno u svim poslovnim jedinicama.	98	3,9184	40	4,0500	138	3,9565
Kontrolne politike i procedure se revidiraju kako bi se utvrdila njihova daljnja relevantnost.	98	3,9388	41	4,0732	139	3,9784
Kontrolne aktivnosti	98	3,992	40	4,079	138	4,017

utjecaj prijave na financijsko izvještavanje, te da se pri procjeni rizika prijave razmatraju motivi, stavovi kao i prilike za počinjenje prijave. Kao i kod prethodne komponente, tako su i kod ove komponente ispitanici u velikim poduzećima izrazili nešto veću razinu slaganja s navedenim tvrdnjama, iz čega proizlazi da je komponenta procjena rizika u nešto većoj mjeri zastupljena kod velikih poduzeća.

Prosječna ocjena komponente kontrolne aktivnosti za sva poduzeća je 4,02 (prikazano u tablici 4.). Kao što je očekivano, s tvrdnjama o ovoj komponenti nižu razinu slaganja su izrazili ispitanici iz srednjih poduzeća. U srednjim poduzećima ispitanici su najnižu prosječnu ocjenu dali tvrdnji prema kojoj se kontrolne aktivnosti provode savjesno i konzistentno u svim poslovnim jedinicama. Vezano uz podjelu dužnosti u obavljanju računovodstvenih zadataka, u srednjim poduzećima 28% ispitanika se uopće ne slaže, uglavnom ne slaže ili se niti slaže niti ne slaže da je u njihovom poduzeću osigurana odgovarajuća podjela dužnosti, 32% se uglavnom slaže, te se 39% ispitanika u potpunosti slaže da je osigurano da ista osoba ne obavlja dvije ili više sljedećih dužnosti: predlaganje, odobrenje, provedbu i evidentiranje poslovnog događaja. Kod velikih poduzeća upravo ta tvrdnja je najbolje ocijenjena. Tako se 56% ispitanika u potpunosti slaže da imaju odgovarajuću podjelu dužnosti u obavljanju računovodstvenih poslova, dok se 27% ispitanika uglavnom slaže. Velika poduzeća su

Tablica 5. Prikaz komponente informiranje i komuniciranje

Tvrdnje	Srednja poduzeća		Velika poduzeća		Ukupno	
	N	Prosjek	N	Prosjek	N	Prosjek
Isprave koje predstavljaju osnove za knjiženje zabilježene su u potpunosti, precizno i pravovremeno (na mjestu i u vrijeme nastanka).	101	4,5644	41	4,7561	142	4,6197
Informacijski sustav omogućuje praćenje postavljenih ciljeva i provođenje učinkovitog nadzora nad poslovanjem.	101	4,3762	41	4,4878	142	4,4085
Uspostavljena je procedura prikupljanja i dokumentiranja pogrešaka ili pritužbi.	101	3,7822	41	3,8780	142	3,8099
Postoje jasne linije komunikacije i izvješćivanja koje zaposlenicima omogućuju učinkovito obavljanje njihovih dužnosti.	101	3,9109	41	4,0488	142	3,9507
Postoje prikladni mehanizmi za davanje povratnih informacija Upravi o problematičnim područjima.	101	3,8119	41	4,1220	142	3,9014
Uprava uvažava prijedloge zaposlenika o načinima unaprjeđenja kontrole.	101	3,7723	41	4,0244	142	3,8451
Informiranje i komuniciranje	101	4,036	41	4,219	142	4,089

najlošije ocijenila (prosječna ocjena 3,90) tvrdnju da menadžment razmatra trošak uvođenja neke kontrole i koristi koje bi se mogle imati od njenog uvođenja, s čim se u potpunosti slaže svega 29% ispitanika.

Prosječna ocjena komponente informiranje i komuniciranje za sva poduzeća iznosi 4,09 (prikazano u tablici 5.). Ispitanici su najlošije ocijenili tvrdnju da je u njihovom poduzeću uspostavljena procedura prikupljanja i dokumentiranja pogrešaka ili pritužbi. Prosječna ocjena na razini svih poduzeća iznosi 3,81. Vrlo slično su ocijenili i tvrdnju „Uprava uvažava prijedloge zaposlenika o načinima unaprjeđenja kontrola“, prosječna ocjena na razini svih poduzeća je 3,84. Najbolje je ocijenjena, prosječnom ocjenom 4,62, tvrdnja da su njihovom poduzeću isprave koje predstavljaju osnove za knjiženje zabilježene u potpunosti, precizno i pravovremeno (na mjestu i u vrijeme nastanka). S navedenom tvrdnjom u potpunosti se slaže 61% srednjih te 78% velikih poduzeća, dok se ostali ispitanici uglavnom slažu s navedenom tvrdnjom. Gotovo svi ispitanici se uglavnom ili u potpunosti slažu da informacijski sustav u njihovim poduzećima omogućuje praćenje postavljenih ciljeva i provođenje učinkovitog nadzora nad poslovanjem.

Tablica 6. Prikaz komponente nadzor

Tvrđnje	Srednja poduzeća		Velika poduzeća		Ukupno	
	N	Prosjek	N	Prosjek	N	Prosjek
Postoje formalne procedure za izvještavanje o nedostacima u internim kontrolama.	100	3,4100	41	3,7317	141	3,5035
Upravu se redovito izvještava o uočenim nedostacima koji utječu na učinkovitost interne kontrole.	99	3,6667	41	4,0732	140	3,7857
O nedostacima u internim kontrolama izvještavaju se i osobe uključene u proces u kojem su uočene nepravilnosti.	99	3,7879	41	4,0976	140	3,8786
Uprava odgovarajuće reagira na rizike, tj. uspostavlja odgovarajuće kontrole za ublažavanje rizika.	97	3,7526	41	3,9268	138	3,8043
Nadzor	97	3,665	41	3,957	138	3,751

Kada je riječ o tvrdnjama iz komponente *nadzor* ispitanici su dali prosječnu ocjenu 3,75 (prikazano u tablici 6.). Ovo je ujedno najlošije ocijenjena komponenta. Iz odgovora ispitanika slijedi da ni u srednjim ni u velikim poduzećima ne postoje odgovarajuće procedure za izvještavanje o nedostacima u internim kontrolama, prosječna ocjena o postojanju tih procedura na razini svih poduzeća je 3,50. To je uvjerljivo najlošije ocijenjena tvrdnja od strane srednjih poduzeća s prosječnom ocjenom 3,41. Također se niti upravu redovito ne izvještava o uočenim nedostacima koji utječu na učinkovitost interne kontrole. Pisane procedure i kanali izvještavanja o uočenim nedostacima u internim kontrolama nešto su bolje uspostavljeni kod velikih poduzeća. Međutim, ni kod srednjih, ni kod velikih

poduzeća, uprava u potpunosti ne reagira na rizike, tj. ne uspostavlja odgovarajuće kontrole za ublažavanje rizika. Ocjenu efikasnosti sustava internih kontrola kod 65,5% ispitanika provodi uprava, kod 19% ispitanika interna revizija, kod 18% ispitanika nadzorni odbor, te je 14% ispitanika navelo da se u njihovom poduzeću ne provodi ocjena efikasnosti sustava internih kontrola.²

Prema COSO okviru postoji sinergija i povezanost između svih pet komponenti koje formiraju integrirani sustav. Kako bi se utvrdila povezanost i značajnost korelacije između pojedinih komponenti sustava internih kontrola izračunati su Pearsonov i Spearmanov koeficijent korelacije. Pearsonovi i Spearmanovi koeficijenti korelacije pokazali su da na razini rizika od 1% postoji statistički značajna povezanost između svih komponenti sustava internih kontrola. Pri tome je, iako statistički značajna, najslabija povezanost između komponente procjena rizika i komponente kontrolno okruženje ($r = 0,614$), te komponente procjena rizika i komponente nadzor ($r = 0,624$).³ Iako je riječ o stvarno značajnoj povezanosti, u percepciji računovođa komponenta procjena rizika ima najmanje zajedničkog variranja s ostalim komponentama. Moguće je da računovođe tako percipiraju povezanost komponente procjena rizika s ostalim komponentama jer osobno ne sudjeluju u značajnoj mjeri u procjeni rizika pa nemaju dojam da se ta komponenta u potrebnoj mjeri odvija u poduzeću. Prema percepciji računovođa, najjača povezanost je između komponente informiranje i komuniciranje i komponente kontrolno okruženje ($r = 0,771$). Te dvije komponente imaju oko 59% zajedničkog variranja. Visoka je povezanost komponente informiranje i komuniciranje i s ostalim komponentama, tako s komponentom kontrolne aktivnosti ima oko 56% zajedničkog variranja ($r = 0,749$), s komponentom nadzor oko 54% ($r = 0,737$), te s komponentom procjena rizika oko 50% zajedničkog variranja ($r = 0,705$). U percepciji računovođa, komponenta informiranje i komuniciranje je najviše povezana s ostalim komponentama. Činjenica je da su poslovne aktivnosti u svim poduzećima zapravo neodvojive od informacija. Informacije su potrebne menadžerima da bi mogli uspješno obavljati svoje temeljne zadatke, zaposlenicima da bi mogli izvršavati svoje obveze i odgovornosti. Tu bitnu ulogu imaju i kanali komunikacije putem kojih svi sudionici u poduzeću dolaze do informacija koje su im potrebne za uspješno obavljanje zadataka i ispunjavanje dodijeljenih odgovornosti.

² Ispitanici su mogli odabrati više ponuđenih odgovora.

³ r od 0 do $\pm 0,20$ znači nikakvu ili neznatnu povezanost, r od $\pm 0,20$ do $\pm 0,40$ znači laku povezanost, r od $\pm 0,40$ do $\pm 0,70$ znači stvarno značajnu povezanost, r od $\pm 0,70$ do $\pm 1,00$ znači visoku ili vrlo visoku povezanost. (Petz, 2007, p. 211)

Tablica 7. Pearsonovi koeficijenti korelacije između komponenti sustava internih kontrola

		Kontrolno okruženje - prosjek	Procjena rizika - prosjek	Kontrolne aktivnosti - prosjek	Informiranje i komuniciranje - prosjek	Nadzor - prosjek	Sustav internih kontrola - prosjek
Kontrolno okruženje - prosjek	Pearson Correlation	1	,614**	,695**	,771**	,678**	,869**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000	,000	,000
	N	140	138	136	140	136	132
Procjena rizika - prosjek	Pearson Correlation	,614**	1	,700**	,705**	,624**	,842**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,000	,000	,000
	N	138	140	137	140	136	132
Kontrolne aktivnosti - prosjek	Pearson Correlation	,695**	,700**	1	,749**	,742**	,887**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000		,000	,000	,000
	N	136	137	138	138	135	132
Informacije i komuni- ciranje - prosjek	Pearson Correlation	,771**	,705**	,749**	1	,737**	,904**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000		,000	,000
	N	140	140	138	142	138	132
Nadzor - prosjek	Pearson Correlation	,678**	,624**	,742**	,737**	1	,856**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000		,000
	N	136	136	135	138	138	132
Sustav internih kontrola - prosjek	Pearson Correlation	,869**	,842**	,887**	,904**	,856**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	
	N	132	132	132	132	132	132

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Analiza korelacije potvrđuje stvarno značajnu i visoku korelaciju između navedenih pet komponenti (r se kreće od 0,614 do 0,771) i potvrđuje, kao što stoji u COSO okviru, da je sustav internih kontrola potrebno promatrati kao cjelinu koja se sastoji od međusobno povezanih komponenti.

Kako bi se ispitalo postoji li razlika u ocjeni sustava internih kontrola između poduzeća u kojima ispitanici navode da je bilo kršenja internih kontrola od strane nadređenih osoba i poduzeća u kojima ispitanici navode da nije bilo kršenja, u upitniku je postavljeno pitanje „Jeste li ikad dobili nalog od nadređene osobe da proknjižite događaj koji nije u skladu sa sadržajem poslovnog događaja?“ Kod 15 poduzeća je utvrđeno kršenje internih kontrola od strane nadređenih osoba, dok je 119 ispitanika navelo da takav nalog nisu dobili. Kako bi se testirala razlika u prosječnoj ocjeni na varijabli sustav internih kontrola (SIK) ispitanici su podijeljeni u dvije grupe. Prvu skupinu čine ispitanici koji su naveli da su dobili nalog od

nadređene osobe da proknjiže događaj koji nije u skladu sa sadržajem poslovnog događaja, a drugu skupinu čine ispitanici koji su odgovorili da takav nalog nisu dobili. Rezultati su prikazani u tablici 8.

Tablica 8. ANOVA test za kršenje interne kontrole od strane nadređene osobe

Descriptives									
		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
						Lower Bound	Upper Bound		
Sustav internih kontrola - prosjek	Da	14	3,0929	,93344	,24947	2,5539	3,6318	1,30	4,67
	Ne	115	4,1791	,56937	,05309	4,0740	4,2843	2,00	5,00
	Total	129	4,0612	,70162	,06177	3,9390	4,1835	1,30	5,00
Test of Homogeneity of Variances									
		Levene Statistic	df1	df2	Sig.				
Sustav internih kontrola - prosjek		8,539	1	127	,004				
ANOVA									
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.			
Sustav internih kontrola - prosjek	Between Groups	14,727	1	14,727	38,736	,000			
	Within Groups	48,284	127	,380					
	Total	63,011	128						
Robust Tests of Equality of Means									
		Statistic ^a	df1	df2	Sig.				
Sustav internih kontrola - prosjek	Welch	18,138	1	14,201	,001				
	Brown-Forsythe	18,138	1	14,201	,001				
a. Asymptotically F distributed.									

Na temelju pretestiranja, Levenov test pokazuje da je na varijabli SIK ($F=8,539$; $p = 0,004$) varijanca heterogena. Stoga su provedeni neparametrijski testovi. Welchov i Brown-Forsytheov test daju jednake rezultate za varijablu SIK $18,138$; $p=0,001$ iz kojih se zaključuje da na razini rizika $0,05$ u varijabli SIK postoji statistički značajna razlika između aritmetičkih sredina između ispitanika koji su naveli da je bilo i onih koji su naveli da nije bilo kršenja internih kontrola od strane nadređenih osoba. Dakle, ispitanici koji su naveli da su dobili nalog od nadređene osobe da proknjiže događaj koji nije u skladu sa sadržajem poslovnog događaja, tj. kod kojih je bilo kršenja interne kontrole od strane nadređene osobe, ocijenili su sustav internih kontrola nižom ocjenom od ispitanika kod kojih nije bilo kršenja

interne kontrole. Na temelju prethodno navedenoga može se zaključiti da poduzeća kod kojih ne dolazi do kršenja interne kontrole od strane nadređenih osoba imaju učinkovitiji sustav internih kontrola.

4. ZAKLJUČAK

Na temelju rezultata provedenog empirijskog istraživanja može se zaključiti da je, prema percepciji računovođa, sustav internih kontrola u promatranim poduzećima na zadovoljavajućoj razini. Međutim, uočeno je da bi poduzeća više pozornosti trebala posvećivati procesu kojim se utvrđuje kvaliteta sustava internih kontrola. Prema COSO okviru postoji sinergija i povezanost između svih pet komponenti koje formiraju integrirani sustav, budući da međusobna povezanost komponenti pridonosi uspješnijem poslovanju, sprječava nastanak nepotrebnih troškova i omogućuje dinamičko reagiranje poduzeća na promjene uvjeta poslovanja. Koeficijenti korelacije pokazuju da na razini rizika od 1% postoji statistički značajna povezanost između svih komponenti sustava internih kontrola. Povezanost između komponenti je istog, pozitivnog smjera, i za pojedine komponente se kreće od stvarno značajne do visoke povezanosti. Prema COSO modelu komponenta kontrolno okruženje osigurava uvjete za učinkovito djelovanje internih kontrola te je posebno značajna jer su na njoj utemeljene sve ostale komponente sustava internih kontrola. Premda je nužno da je kontrolno okruženje dobro postavljeno, u percepciji računovođa prikupljene informacije (u čijem generiranju izravno sudjeluju) i njihovo daljnje distribuiranje (tj. komunikacija koja treba biti dvosmjerna) imaju najviše zajedničkog variranja s ostalim komponentama sustava internih kontrola. Iz navedenoga proizlazi da je prema percepciji računovođa najjača komponenta informiranje i komuniciranje. Budući da je ovo istraživanje bilo usmjereno na istraživanje percepcije računovođa, preporuka za daljnja istraživanja je ispitati i percepciju menadžera, te vidjeti postoji li razlika u percepciji navedenih skupina ispitanika o smjeru i jačini povezanosti komponenti sustava internih kontrola.

LITERATURA

1. Ashbaugh-Skaifea, H., Collins D. W., Kinney Jr. W. R. (2007) The discovery and reporting of internal control deficiencies prior to SOX-mandated audits. *Journal of Accounting and Economics*, 44 (2007), pp. 166 – 192.
2. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (1992) *Internal Control – Integrated Framework. Executive Summary. Framework. Reporting to External Parties*. COSO.
3. Committee of Sponsoring organizations of the Treadway Commission (2004) *Enterprise Risk Management-Integrated Framework. Executive Summary*. COSO.
4. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (2009) *Internal Control – Integrated Framework. Guidance on Monitoring Internal Control Systems* (Introduction). COSO.
5. D'Aquila, J. M. (1998) Is the control environment related to financial reporting decisions?. *Managerial Auditing Journal*, 13(8), pp. 472 – 478.

6. Doyle, J., Ge, W., McVay, S. (2007) Determinants of Weaknesses in Internal Control Over Financial Reporting. *Journal of Accounting and Economics*, 44, pp. 193 - 223.
7. Ernst & Young (2003) *Evaluating Internal Controls: Considerations for Evaluating Internal Control at the Entity Level*. Ernst & Young.
8. Ge, W., McVay, S. (2005) The Disclosure of Material Weaknesses in Internal Control after the Sarbanes-Oxley Act. *Accounting Horizons*, 19(3), pp. 137 - 158.
9. Haskins, M. E. (1987) Client Control Environments: An Examination of Auditors' Perceptions. *The Accounting Review*, 62(3), pp. 542 - 563.
10. Hrvatska revizorska komora (2009) *Međunarodni revizijski standardi*. Dostupno na: http://www.revizorska-komora.hr/pdf/MRevS/1_KB-za-CIP-124.pdf (14. 03. 2013.).
11. Institut internih revizora (2007) *Okvir profesionalnog djelovanja (OPD)*. Prijevod s engleskog jezika. The Institute of Internal Auditors i Hrvatski institut internih revizora.
12. Institut internih revizora (2009) *Međunarodni okvir profesionalnog djelovanja (MOPD)*. Prijevod s engleskog jezika. The Institute of Internal Auditors i Hrvatski institut internih revizora.
13. Jahmani, Y., Dowling, W. (2012) Determinants of Internal Control Weaknesses in Accelerated Filers. In *Proceedings of Society of Business Research Conference - Nashville 2012*, November 1-3, 2012, pp. 1 - 11.
14. Messier, W. F. (2000) *Revizija; Priručnik za revizore i studente s rješenjima zadataka, II. dopunjeno izdanje*, prijevod s engleskog jezika, Faber & Zgombić Plus, Hrvatsko udruženje revizora.
15. Noorvee, L. (2006) *Evaluation of the effectiveness of internal control over financial reporting*. Magistarski rad. University of Tartu.
16. Petz, B. (2007) *Osnove statističke metode za nematematičare*. VI. izdanje. Jastrebarsko: Naklada Slap.
17. Rama, D. V., Jones, F. L. (2006) *Accounting Information Systems*. Thomson South Western, Toronto.
18. Soltani, B. (2009) *Revizija.: međunarodni pristup*. Zagreb, Mate.